

НИЩЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ЯК ФАКТ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕНОЦИДУ

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2022 р.)

Від самого початку повномасштабної війни є очевидним той факт, що держава-агресор цілеспрямовано знищує Україну. Ми втрачаємо людей, руйнується цивільна та критична інфраструктура, завдаються удари по житловому фонду. Але внаслідок бойових дій наша держава щодня втрачає ще й сотні пам'яток та культурних цінностей [1].

За інформацією міністра культури та інформаційної політики України Олександра Ткаченка, станом на кінець 2022 року російські окупанти повністю зруйнували або частково пошкодили близько 1000 об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури, серед них – об'єкти цінної історичної забудови, монументи й твори мистецтва, музеї, бібліотеки, архіви, археологічні пам'ятки тощо. На жаль, сумна статистика продовжує зростати. Як наголосив очільник відомства, нинішня війна росії проти України – війна за саме право бути українцем і за існування української культури [2; 3].

Лише за один день, 10 жовтня, російські ракети пошкодили в Києві будівлі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Бібліотеки Максимовича, інституту археографії, літератури НАН України, Будинку центральної ради, де є два музеї, Національної філармонії, Національного музею Ханенків, Національного музею Шевченка, Київську картинну галерею, меморіальні музеї-квартири Бажана і Тичини, Національний науково-природничий музей, Музей історії Києва. Тож, зважаючи на масштаб пошкоджень, МКІП у терміновому порядку ініціювало переговори з міжнародними партнерами щодо залучення міжнародних коштів та допомоги для подолання наслідків обстрілів.

Побачивши цей перелік, одразу спадає на думку, що смертельна атака на центр столиці не була пов'язана ані з відволіканням протиповітряної оборони, ані з картинкою для російської аудиторії – рашисти напевно цілили в нашу культурну спадщину та символи національної духовності [4].

До слова, коли одна з ворожих ракет влучила в дитячий майданчик посеред парку імені Тараса Шевченка в Києві, дехто висловив думку про те, що головною ціллю окупантів був саме пам'ятник Шевченку. Подібний висновок можна також

зробити, побачивши місце влучання другої ракети – неподалік пам'ятника Михайлові Грушевському.

Обидва наші символи залишилися неушкодженими. Неабияку роль у цьому зіграли споруджені навколо пам'яток конструкції, покликані захистити від можливих пошкоджень уламками ракет або снарядів. Про це, зокрема, подбали ще в перші дні повномасштабного вторгнення співробітники Департаменту охорони культурної спадщини разом із колегами з Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, а також волонтери, представники громадських організацій та бізнесу. Обстріли центральної частини Києва, що сталися 10 жовтня, довели важливість укріплень, встановлених за системою RE: Ukraine. Monuments [5].

Безпрецедентний цинізм і варварство противника насправді шокує. Так, у ніч на 28 лютого російська армія обстріляла селище Іванків на Київщині. Один зі снарядів влучив у краєзнавчий музей, де зберігалися полотна визначної української художниці Марії Примаченко. Зусиллями охоронця музею, його родини та небайдужих селян 14 картин і ще декілька експонатів вдалося винести з полум'я та приховати на час російської окупації, а отже врятувати частину культурного надбання українців [6].

Також було врятовано від російських загарбників і 300-річне Євангеліє, видане гетьманом Іваном Мазепою. Музейники Харківщини підмінили цінний експонат книгою, яка трохи нагадувала оригінал, і поставили її у вітрину колового огляду. За словами Діни Листопад, працівниці Ізюмського краєзнавчого музею, де зберігається реліквія, про неї знало багато людей, а тому існувала безпека, що цю історичну пам'ятку будуть шукати. «Я вважаю, що мародери та росіяни не помітили різниці й таким чином колекцію вдалося врятувати», – підкреслила вона. Нині ж врятоване Євангеліє перебуває у сховищі під охороною військових [7].

Водночас неможливо читати без сліз список неврятованого. Найвідоміший випадок – знищення російською ракетою Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди в селі Сковородинівка Харківської області. Кажуть, рашисти били навмисне й прицільно [6; 8].

Так само парадоксально прозвучала новина про те, що на Миколаївщині російські окупанти зруйнували католицький храм Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії, який, пережив дві світові війни і часи панування комуністичного режиму. У грудні мало виповнитися 170 років від часу його зведення. Як зауважив Ігор Пошивайло, директор Національного музею Революції Гідності, координатор Штабу порятунку спадщини, це не єдиний такий випадок. Приміром, під час експедиції на Харківщині його вразила церква, де був госпіталь рашистів – «апокаліптична та сюрреалістична картина: красива барокова церква з пробитим дахом, вода всередині, іконостас, багато медичних засобів, операційні столи, медикамен-

ти 1980-х років», – отже, варварське ставлення росіян до релігійних об'єктів лише доповнює список усіх інших нелюдських дій на території України [4; 9].

Ба більше, з перших днів повномасштабної російської війни стало відомо, що однією з пріоритетних цілей ворожих ракет був всесвітньо відомий Національний заповідник «Софія Київська». Генеральний директор заповідника Неля Куковальська розповіла про це учасникам київської міжнародної науково-практичної конференції «Культурна спадщина в умовах війни: захист, збереження та реставрація». «Мене попередили з дуже високих владних кабінетів, що існує велика загроза руйнування Софії. Витримати таке морально було надзвичайно важко. Розуміли, чому агресор націлювся саме на Софію, бо вона уособлює підвалини нашого народу – державність, духовність, культуру, освіту. Зруйнувати її – це фактично знищити українську націю», – зазначила Н. Куковальська.

Софія Київська є пам'яткою ЮНЕСКО, тому від російського варварства її міг вберегти передовсім широкий розголос. У терміновому порядку працівники заповідника разом із Мінкультури почали розсилати відповідні петиції до колег по всьому світу – дісталися навіть Латинської Америки та Австралії. У результаті цієї активності вдалося зібрати велику групу міжнародних експертів, які долучилися до роботи інженерів і конструкторів заповідника.

Вивчаючи досвід захисту історичних споруд під час Другої світової війни та інших збройних конфліктів, фахівці дійшли висновку, що від прямого ракетного удару Софію мало що врятує. Через можливий негативний вплив будівельних робіт на археологічні пам'ятки, що знаходяться під Софією, довелося відмовитися і від проєктів з побудови великого зовнішнього муру. Зрештою, було прийняте рішення укріпити мішками з піском найвразливіші об'єкти заповідника, зокрема частину будівель з нестійким конструктивом і приміщення з важливими мистецько-архітектурними цінностями. Загалом спакували та надійно захистили близько 90 тисяч музейних експонатів. Доцільність такого підходу пізніше підтвердили й експерти ICOMOS та ЮНЕСКО.

Наразі окрім атак російських ракет та іранських дронів, українському культурному спадку загрожує небезпека, пов'язана з віяловими відключеннями електроенергії, бо це може негативно вплинути на якість зберігання пам'яток [10].

Це нагальна проблема, проте для її вирішення потрібні час і кошти. Чи не єдиний можливий вихід – це залучення зарубіжних партнерів. «Ми зараз ведемо активну роботу, зокрема з ЮНЕСКО, над тим, щоб зміцнити ці об'єкти напередодні зими, отримати зокрема генератори. Нам важливо зараз пройти зиму, щоб музеї були в теплі, щоб була електрика. І щоб в результаті культурне життя в країні тривало», – наголосив очільник МКІП О. Ткаченко.

8 листопада гуманітарна допомога для музеїв України надійшла від німецьких партнерів. У Національний заповідник «Софія Київська» привезли 30 потужних генераторів, осушувачі та зволожувачі повітря, набори інструментів Bosch,

захисну плівку, різноманітні пакувальні матеріали та багато іншого. У пресслужбі «Софії Київської» прокоментували: допомога приходить не вперше. І прямує до музеїв у різних регіонах. Зокрема, й до тих, які частково зруйновані [11].

Тим часом міністерство культури та інформаційної політики працює над консервацією на зимовий період закладів культури, історичних і культурних пам'яток на деокупованих територіях. Про реставрацію та відновлення пошкоджених об'єктів ітиметься після перемоги, наголосила заступниця міністра культури та інформаційної політики Галина Григоренко на презентації звіту Американського та Українського ПЕН-центрів про втрати української культури внаслідок повномасштабної війни. За її словами, через обмежені можливості державного бюджету міністерство зараз виконує більше координуючу функцію, співпрацюючи у цьому питанні з міжнародними організаціями та міністерствами різних країн [12].

Архісерйозним викликом для нашої держави стало вивезення російськими окупантами цінних музейних експонатів. Причому цілими колекціями. Як виявилося, культурне надбання України є однією з головних цілей знищення або привласнення рашистами в цій війні. Пограбування та руйнування культурних пам'яток спричинили збитки, які оцінюються вже сотнями мільйонів євро. Зокрема, загарбники вивезли експонати майже 40 українських музеїв.

Із Мелітопольського міського краєзнавчого музею вони викрали золоту гунську діадему, інкрустовану дорогоцінним камінням. Її було вироблено понад 1500 років тому, за часів правління гуна Аттіли. У світі існує лише кілька таких цінних ювелірних виробів.

Понад 2000 експонатів окупанти вилучили з музеїв Маріуполя. Серед найцінніших предметів: старовинні релігійні ікони, унікальний рукописний сувій Тори, 200-річна Біблія, колекція медальєрного мистецтва Ю. Харабета, роботи художників А. Куїнджі та І. Айвазовського [13].

До тимчасово окупованого Криму незаконно переміщено фонди Каховського історичного музею, де зберігалось понад 16 тисяч експонатів. Тут мова йде про давньогрецькі амфори, скіфські ритуальні навершя, золоту сарматську сережку, половецьких баб і колекцію вогнепальної та холодної турецької зброї кінця XVIII–XIX століття тощо [14].

Зі звільнених від рашистської навали територій Херсонщини РФ вивезла близько 15 тисяч музейних експонатів. За словами Таміли Ташевої, постійного представника Президента України в Автономній республіці Крим, уже з 12 травня російські військові проводили цілеспрямовані рейди до помешкань місцевих краєзнавців, колекціонерів і магазинів антикваріату. Відбирали все, що має хоча б найменшу художню чи історичну цінність. Окрім переліку цінних експонатів, від регіональних музейників Херсонщини вимагали списки осіб для «евакуації» [15].

Про те, що російські окупанти вивозять вантажівками колекцію Художнього музею стало відомо завдяки херсонцям. Попри ризик бути вбитими чи ув'язненими, вони зафільмували, як вороги грабують цінності, а їм допомагають працівники музею. «Якби не колаборанти, ми би врятували музей від росіян», – сказала в інтерв'ю директорка Херсонського художнього музею ім. Олексія Шовкуненка Аліна Доценко, яка очолювала установу понад 30 років. Більшу частину колекції було зібрано саме за її ініціативи. Відомо, що втрати художнього музею доволі значні, вони складають приблизно 80 % колекції, причому, за словами директорки, рашисти забирали найбільш цінне – художні твори XVIII, XIX і XX століття, серед яких роботи М. Пимоненка, І. Айвазовського, Пітера Лолі, Августа фон Байєра, М. Врубеля, О. Боголюбова та багатьох інших. Згодом картини з Херсонського музею «засвітилися» у Криму, в Художньому музеї Сімферополя [16; 17; 18].

На ситуацію відреагували в правозахисній організації Human Rights Watch. Як заявила Белкіс Вілле, заступниця директора з питань криз і конфліктів HRW, ці систематичні крадіжки були організованою операцією з викрадення в українців їхньої національної спадщини й становлять воєнний злочин, за який грабіжники мають бути притягнуті до відповідальності. Вона звертає увагу на пограбування російськими військами щонайменше п'яти інших культурних закладів на півдні України – випадки, які також прирівнюються до воєнних злочинів [19].

Виглядає парадоксально, але під управління одного з музеїв Севастополя російські окупаційні сили передали історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», що в Запорізькій області. У давнину ця територія була місцем проведення язичницьких обрядів. На сьогодні площа заповідника сягає 1,6 га і враховує понад 3 тисячі кам'яних плит. У межах «Кам'яної Могили» знаходиться 65 гrotів і печер, а на стінах і стелях збереглися унікальні наскельні малюнки, найдавніші з яких нанесені в епоху пізнього палеоліту. Як повідомив у своєму Telegram-каналі мер окупованого Мелітополя Іван Федоров, рішення про передання заповідника під крило кримського музею погодив особисто президент рф володимир путін. На думку мера Мелітополя, подібні дії з боку росії говорять про «неадекватне сприйняття реальності» [20].

«Чому вони крадуть?» – дуже влучна назва для наративного документального подкасту про вкрадені й привласнені росіянами культурні здобутки України. Цей проєкт є ініціативою кінокомпанії 435 FILMS, яка разом із командою експертів взялася досліджувати крадіжки росіян з часів російської імперії й до сьогодні.

Так, у першому епізоді подкасту директорка Мелітопольського міського краєзнавчого музею Лейла Ібрагімова, скіфолог і археолог Юрій Болтрик, директор Інституту національної пам'яті Антон Дробович та житель Мелітополя й відомий волонтер Олександр Любашевич поділилися історією про скіфське золото, яке випадково знайшли на території приватної забудови в 1954 році, неподалік за-

лізничної станції «Мелітополь». Воно дивом не опинилося в музеях москви чи петербурга, а стало основою експозиції Мелітопольського міського краєзнавчого музею, який було пограбовано росіянами у березні 2022 року. Наразі про місцезнаходження золота із Мелітопольських курганів достеменно невідомо.

Команда проєкту, а саме шоуранери подкасту, Анна Паленчук та Корній Грицюк, прагнуть не лише розказати про те, що вже було втрачено, а й нагадати, що все це ми повинні повернути: «Мета, якою живе наша команда, полягає в тому, аби разом із репараціями, після підписання мирного договору, росія також повернула нам культурні цінності, які зараз перебувають на її території. Це і золото з українських курганів, і Вишгородська ікона Божої Матері, і Конституція Пилипа Орлика, і спадщина Мазепи, і козацькі клейноди, і картини Шевченка – численні безцінні артефакти», – пояснив А. Паленчук.

У випусках подкасту, який готується щотижня, можна почути думки юристів, активістів, директорів музеїв, заповідників, а також політиків, які роз'яснюють мотиви крадіжок росіян та ознайомлять слухачів із доказовою базою. Також у проєкті озвучуватимуть можливі шляхи повернення втрачених українських цінностей.

«У цьому подкасті ми нагадуємо про те, скільки всього в нас украли, і скільки нам потрібно повернути, розповідаємо про багату та розмаїту українську культуру, яку росія роками намагалася перетворити на „шароварщину”», – наголошує К. Грицюк, режисер проєкту, створеного в партнерстві з DW Akademie та за фінансової підтримки Європейського Союзу [21; 22].

Злочини рф на території окупованого з 2014 року Криму – питання не нове, але на сьогоднішній день воно набуло більшої актуальності.

Як один з інструментів управління окупованою територією росія обрала вже відому українцям політику знищення, розкрадання та привласнення об'єктів культурної спадщини України – попри всі існуючі норми міжнародного права. Та з повномасштабним вторгненням ситуація на півострові тільки погіршилася, оскільки фокус як української, так і міжнародної уваги змістився: з окупованих у 2014 територій – на всю територію України. І це зміщення дало «зелене світло» для активізації незаконної діяльності окупаційної влади рф на території АР Крим і в Севастополі [23].

19 жовтня у своєму Twitter перша заступниця міністра закордонних справ України Еміне Джапарова наголосила, що введений президентом росії на тимчасово окупованих територіях України «воєнний стан» створює привід для вивезення української культурної спадщини до країни-агресорки. Е. Джапарова підкреслила, що росія як держава-учасниця Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року і Першого протоколу до Конвенції грубо порушує ці міжнародні документи. Також заступниця міністра закли-

кала ЮНЕСКО та міжнародних партнерів засудити цей «воєнний стан», який ставить під загрозу культурну спадщину [24].

На початку грудня стало відомо, що в Криму під виглядом евакуації готуються до масштабного вивезення об'єктів культурної спадщини з кримських музеїв. За інформацією Генерального штабу збройних сил України, окупаційна влада півострова оприлюднила відповідний наказ, у якому затвердила плани для евакуації музейних колекцій: і внутрішньої – у межах окупованого півострова, і зовнішньої – у росію. За неформальними джерелами, кримським музейникам поставили завдання скласти евакуаційні списки об'єктів, до яких рекомендовано включати «експонати з найбільшою матеріальною цінністю».

Тут необхідно зазначити, що за вісім років фонди кримських музеїв постійно переміщували, а також поповнювали, звісно, в незаконний спосіб. Увесь цей час російські інституції активно провадили археологічні розкопки по всій території півострова, продовжуючи попередні дослідження та відкриваючи нові. Лідером незаконної археології є державний ермітаж. За офіційними заявами, експедиції залишають усі знахідки в кримських музеях, але фактично перевірити це складно. Втім, навіть якщо це так, тепер наша держава ризикує втратити й ці нові знахідки – разом з науковою інформацією про них, оскільки з об'єктивних причин її немає в українських реєстрах.

Одразу після повідомлення Генштабу ЗСУ про можливу «евакуацію» кримських музеїв МКІП виступив зі зверненням до ЮНЕСКО, в якому порівняв дії рф з пограбуванням музеїв нацистами під час Другої світової війни та закликав міжнародних партнерів протидіяти нелегальному перевезенню культурних цінностей і відмовитися від співпраці з музеями росії. Проте це звернення є радше символічним жестом, адже рф не приховує, що не збирається співпрацювати з ЮНЕСКО в питаннях Криму.

Тому, для реального ефекту, вочевидь, необхідні конкретні дії, зокрема – постійне спостереження та ведення обліку предметів культурної спадщини Криму.

Зараз Мінкультури веде моніторинг і документує пошкодження пам'яток і втрачені цінності, але Крим не потрапляє у фокус його уваги. Річ у різних типах загроз. Якщо, наприклад, на материковій частині України йдеться про ракетні обстріли, тобто про ймовірне пошкодження або знищення об'єктів культури під час військових дій, то у Криму характер порушень інший. Зокрема, це: «реставрації», які порушують або частково порушують автентичність об'єкта, його комплексність, наукову, історичну та художню цінність; археологічні дослідження, які є нелегальними відповідно до норм міжнародного права, тому що Україна не надавала дозвіл на їхнє проведення; переміщення цінностей на територію росії, що теж не відповідає нормам міжнародного права через відсутність згоди на таке переміщення; незаконне привласнення об'єктів культури – рухомих і нерухомих.

Без планомірної фіксації цих злочинів Україні буде вкрай важко говорити в майбутньому про реституцію, міжнародно-правова рамка якої є складною та проблемною. У цьому контексті наші експерти звертають увагу на численні ініціативи, які від 2015 року так чи інакше працювали з питаннями культурної спадщини Криму. Державі важливо скористатися цим досвідом – систематизувати матеріали, синхронізуватися з чинними ініціативами тощо.

Що саме робить МКІП для збереження кримської спадщини прокоментувала заступниця міністра культури та інформаційної політики Катерина Чуєва: «Моніторинг ситуації та постійна комунікація з міжнародними партнерами для захисту спадщини та національних інтересів України – серед ключових напрямів роботи міністерства. На жаль, цивільні відомства не можуть безпосередньо на місці впливати на ситуацію на тимчасово окупованих територіях, ми також не уповноважені проводити слідчі дії, але взаємодіємо з правоохоронними органами, громадськими ініціативами та з міжнародними організаціями. Якщо запобігти нелегальному переміщенню цінностей фізично неможливо – мусимо створювати умови, за яких загарбник не зможе зберегти своє привілейоване становище у світі та, зрештою, нести відповідальність за скоєне» [25; 26].

Разом із тим, МКІП продовжує документувати пошкодження та руйнування культурної спадщини – внаслідок збройної агресії РФ і внаслідок політики окупаційної влади на тимчасово окупованих територіях, а також передавати дані для кримінальних проваджень. Промовистий кейс з нищенням російською окупаційною адміністрацією Ханського палацу в Бахчисараї, пам'ятки національного значення, є одним із прикладів таких злочинів.

«Вони демонтують дах та ансамбль кольорових вітражів Золотого кабінету, замінюють старовинну покрівлю на сучасні будівельні матеріали. Тобто стирають національну пам'ять новобудом», – повідомив міністр культури та інформаційної політики України О. Ткаченко. Зокрема, він закликав ЮНЕСКО звернути увагу на дії окупантів [27; 28].

Щодо поточної діяльності відомства, на даному етапі її зосереджено на таких питаннях, як запуск Експертної ради з повернення культурних цінностей, створенні окремих розділів цифрової платформи національної спадщини по Криму та інших тимчасово окупованих територіях, зокрема і в частині вивезених російською владою цінностей, а також на поновленні роботи щодо внесення кримських пам'яток до державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Окремо слід наголосити на участі міністерства культури та інформаційної політики в підготовці українського випуску «Червоний список культурних цінностей України, які знаходяться під загрозою» (The ICOM Red List of Cultural Objects at Risk), який уклала Міжнародна рада музеїв (ICOM) у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням [26].

Червоний список є результатом спільної роботи українських експертів з міжнародними партнерами. Він включає 53 об'єкти, поділені на 7 категорій: документи, рукописи, книги; ікони; образотворче мистецтво; релігійні пам'ятки; декоративно-ужиткове мистецтво; археологічні пам'ятки. Різноманітність представлених об'єктів підкреслює давню і багату культурну спадщину України від скіфів до авангарду XX століття.

Анастасія Чередниченко, віцепредседателі ІСОМ Україна, зауважила, що робота над проектом розпочалася з квітня 2022 року, одразу після відступу російських військ від Києва. Водночас, музейні колекції на окупованих територіях Донецька та Луганська перебувають у великій небезпеці ще з 2014 року. А зараз ситуація стала катастрофічною. Таким чином, у список потрапили не лише вкрадені твори, але й ті, що перебувають у зоні найбільшого ризику.

Важливо, що ІСОМ закликає музеї, аукціонні дома, артдилерів та колекціонерів не купувати предмети, схожі на ті, що представлено в Червоному списку, без ретельного дослідження їхнього походження та відповідної юридичної документації. Як наголосили в Міжнародній раді музеїв, цей документ покликаний сприяти припиненню незаконної торгівлі награваними та вкраденими предметами культурної спадщини України [29].

Власну інформаційно-просвітницьку кампанію щодо висвітлення злочинів росії у сфері культури під назвою «Археологічна спадщина, вкрадена росією» започаткувала Спілка археологів України. Науковці оголосили про її початок 16 листопада. У її рамках учасники проекту розповідатимуть про археологічну спадщину, яку було знайдено в різні роки на території України та вивезено в росію, де вона зараз незаконно експонується.

Українські вчені нагадують, що росія почала привласнювати артефакти нашої історії з того часу, відколи почали проводити перші археологічні розкопки – від другої половини XVIII ст. Ці знахідки поповнювали колекції спочатку Російської імперії, потім Радянського Союзу, а тепер і рф.

Розкопки контролювалися, а часто й навмисно проводилися російськими дослідниками, які вивозили безцінні скарби в Москву чи Санкт-Петербург. Навіть ті цінності, які в Другу світову з України вивезли нацисти в Німеччину, потім повертали не українським музеям, а в російські установи. Було вилучено зокрема багато артефактів, які допомагають реконструювати давню історію України й свідчать про нашу національну ідентичність.

Після анексії Криму, «дослідження» російських вчених продовжилися, тож доля нових кримських пам'яток усім відома – вивезення на територію рф. Отже, проект «Археологічна спадщина, вкрадена росією» має на меті зробити широкий розголос та ознайомити з проблемою, яка існує вже кілька століть.

«Вся культурна спадщина важлива, але археологія й архітектура посідають особливе місце. Бо це про нашу землю і людей, які на цій землі колись жили. Це

дуже потужне підґрунтя нашої ідентичності. Коли ми втрачаємо частинки того підґрунтя, це дає тріщинки в ідентичності. Культура не на часі, бо вона поза часом», – наголосив археолог Євген Синиця. Він додав, що в росії немає аналогів тих цінних скарбів, які було віднайдено в Україні. Тому без українських знахідок колекції російських музеїв будуть дуже скупими [30].

У ході іншого проєкту – «Я з України. Поверніть мене додому» – українські археологи пропонують створити чіткий перелік цінностей, які в різні роки було вивезено в рф, аби у майбутньому через міжнародні суди вимагати від ворога їхнього повернення разом із виплатою репарацій за втрати мирних жителів. Адже шиферна плита з інтер'єру Михайлівського Золотоверхого собору та мозаїка «Дмитрій Солунський», датована XII століттям, через багатолітні загарбницькі дії кремля досі зберігаються у москві замість того, щоб прикрашати святиню, збудовану на честь Архангела Михаїла в Києві [31].

Потужну інформаційну кампанію під назвою «Листівки з України» / «Postcards from Ukraine», покликану відкрити світові правду про агресивну політику рф, спрямовану на знищення унікальних культурних та історичних об'єктів на території нашої держави, запустив Український інститут за підтримки USAID. У рамках міжнародної акції було створено єдину базу зі 100 пам'яток. Тут можна побачити масштаби руйнувань та прочитати історію кожної пам'ятки українською та англійською мовами. Серед учасників проєкту – світові та українські зірки з відеоповідями про історію пошкоджених або зруйнованих пам'яток. Деталі проєкту висвітлювалися в понад 30 матеріалах національних та регіональних медіа у США, Литві, Індії, Бельгії, Британії, Німеччині, Болгарії, Франції, Італії та Іспанії. Крім того, завдяки партнерам відбулося 11 виставок на основі матеріалів проєкту в Туреччині, США, Казахстані, Індії, Північній Македонії, Швеції, Японії, Великій Британії. Невдовзі плануються виставки у Франції, Болгарії, Угорщині, Бельгії, Ізраїлі та інших країнах. Загалом кампанія Українського інституту «Листівки з України» охопила аудиторію у понад 13 мільйонів людей онлайн у понад 60 країнах світу [32].

«Культурній спадщині дуже часто завдають ненавмисної шкоди під час воєн, але іноді її знищують цілеспрямовано, тому що в ній є ідентичність деяких країн», – наголосила представниця ЮНЕСКО з культурних та надзвичайних питань Кріста Піттак, анонсуєчи створення публічної платформи для відстеження руйнувань об'єктів культурної спадщини в Україні.

Для фіксування пошкоджень експерти використовують супутникові знімки, зроблені до та після повномасштабного вторгнення рф. За допомоги таких зображень супутниковий центр ООН UNOSAT та ЮНЕСКО ведуть моніторинг архітектурних, історичних та культурних пам'яток. Фотографії з надвисокою роздільною здатністю купують у компанії Махат і концерну Airbus за ціною 10 євро за квадра-

тний кілометр. Потім фахівці аналізують ступінь збитків і умовно вказують часовий проміжок, коли їх було заподіяно.

Наразі список включає 207 культурних об'єктів: 88 релігійних будівель, 15 музеїв, 76 будівель, що становлять історичний та культурний інтерес, 18 пам'ятників та 10 бібліотек. Найбільше таких руйнувань на сході України та у столичному регіоні. Ситуацію з культурними пам'ятниками представники ЮНЕСКО оцінили як погану, й вони побоюються, що далі буде ще гірше. «Ми проводимо щоденний аналіз України за допомогою супутникових зображень, щоб скласти докладне уявлення про те, що відбувається», – сказав Мануель Фіол, старший аналітик проєкту. На щастя, під час війни жоден із семи об'єктів всесвітньої спадщини не постраждав [33; 34].

Сьогодні світові лідери говорять про те, що треба зміцнювати обороноздатність культурної сфери. Про це також говорить Президент України Володимир Зеленський і вище політичне керівництво. Приходить усвідомлення, що не існують окремо культура, території та населені пункти. Це одне ціле та складає цінність нашого життя. Водночас, Гаазька конвенція 1954 року передбачає відповідальність за вчинення злочинів проти культури під час воєнних дій. І Україна, і росія є підписантами цієї угоди. У 1999-му був другий протокол про персональну відповідальність за злочини проти культури. Українці його підписали, росіяни – ні. Те, що ми можемо притягнути винних до відповідальності, підсилює стійкість культури під час криз і конфліктів [4].

Доля України та її культурного надбання нині залежать не тільки від нашого спротиву, але й від того, наскільки міжнародні партнери готові допомагати нам. «Це свідомий вибір росії – протиставити себе усьому, що має значення для людства», – наголошує заступниця голови Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики Євгенія Кравчук. За її словами, Україна працює над проєктом резолюції про знищення культурної ідентичності під час збройних конфліктів, аби найближчим часом подати її на розгляд Парламентської асамблеї Ради Європи [35].

Те, що росію усунули від головування в комітеті ЮНЕСКО стало логічним кроком і чітким сигналом про те, що світ не закриватиме очі на знищення російським агресором нашої історії, культури і спадщини. Хоча держава-терорист продовжує залишатися членом Комітету, проте її роль зведена до мінімуму [36; 37].

Результатом цієї дикунської війни росії проти України мають стати репарації і реституція – виплати рф за руйнування і вбивства людей, та заподіяну шкоду культурній спадщині, які вимірюватимуться сотнями мільярдів доларів. Поза тим, міністр культури та інформаційної політики О. Ткаченко вважає за справедливе накласти арешт на російську спадщину, представлену в Європі, на тлі пограбувань українських культурних інституцій з боку росії. На цьому він, зокрема, наголосив

під час пресконференції за результатами засідання Ради Міністрів освіти, молоді, культури та спорту Європейського Союзу [38].

Думку про те, що рашисти воюють з нашою історичною пам'яттю, українською культурною ідентичністю підтримує політичний експерт Костянтин Матвієнко. Підкреслюючи, що це не вперше в історії українсько-російських стосунків, він зазначає: «Це мало місце й у 20–30-ті роки минулого сторіччя, і раніше – за часів царату. Сьогодні окупанти навмисне нищать музеї, бібліотеки, галереї, філармонії, театри, архіви...».

Направду масштаб цього злочину проти культури можна порівняти хіба з нацистськими грабунками окупованих територій. Разом із тим, зауважує експерт, в українському інформаційному просторі про збитки, завдані культурі та науці, майже не говорять, адже часто ми залишаємося байдужими до свого культурного надбання та наукового потенціалу – це спадок радянської окупації в нашій суспільній свідомості. «Досі реєстри пам'яток не оцифровано! Відтак і облік втрат лишається неточним. Міжнародні інституції допомагають консервувати постраждалі споруди на зиму, фіксувати збитки, повідомляти про них світові. Компенсація за збитки, завдані українській культурі та науці, має стати одним з обов'язкових напрямів використання коштів репарацій і контрибуції з росії. Також має бути поставлене питання повернення музейних колекції, пам'яток давньоруського живопису, мозаїчного мистецтва, стародруків та інших письмових раритетів, церковних та археологічних цінностей, ... вивезених до москви і лєнінграда ще у ті ж 20–30-ті і 40-ві. Наразі утворено кілька волонтерських інституцій, що ставлять собі за мету облік культурних втрат, порятунків того, що можна зберегти. Волонтери Штабу порятунку спадщини регулярно вирушають у складні і ризиковані експедиції задля документування злочинів рашистів проти української культури, що є однією з ознак геноциду. Ці злочини так само мають стати предметом розгляду Міжнародним трибуналом», – підсумовує експерт [39].

Вивезене рф, тобто, як після війни наша держава повертатиме свою культурну спадщину – на сьогоднішній день існують певні юридичні механізми повернення, успішні приклади системи охорони цінностей інших країн, усе частіше згадують про роль віртуальних музеїв у поверненні культурного спадку. Проте для України питання наразі залишається відкритим.

Щодо знищеного – тут маємо і напрацювання, і проблеми.

Сьогодні Міністерство культури та інформаційної політики України комунікує з ЮНЕСКО, Фондом принца Клауса / Prince Claus Fund, деякими іншими ініціативами ЄС, які є дуже активними в Україні та працюють на індивідуальному рівні. А ще є місцеві ініціативи. Так, більшість українських закладів культури отримали допомогу від Штабу порятунку або інших таких допомогових ініціатив. Однак відбудовувати сьогодні неможливо – війна не завершилася. На це потрібні час, знання, правильні пропозиції, щоб не пошкодити саму пам'ятку. Мова

може йти лише про стабілізаційні заходи або протиаварійні – закриття, убезпечення від снігу, дощу тощо. Нині цим займається Національний реставраційний центр, Смітсонівський інститут допомагає.

Координатор Штабу порятунку спадщини, директор Національного музею Революції Гідності Ігор Пошивайло в інтерв'ю для LB.ua розповів, зокрема, про документацію злочинів росіян проти української культури та про труднощі порятунку спадщини: «Наш Штаб оцінює втрати, на основі документації можна розробити швидкий план реагування, щоб визначити, скільки коштів потрібно. Ці роботи потребують певного часу. Потрібно правильно, грамотно їх проводити. Ми робимо все можливо в тих ресурсах, які маємо. Ми тісно співпрацюємо з ICCROM, Мінкульту і сподіваємося, що в найближчий час міжнародні донори отримають ці документи та миттєво відреагують. Вони ж не можуть виділяти кошти, просто побачивши зруйнований об'єкт. Протиаварійні роботи повинні пройти державну експертизу, якщо це національна пам'ятка, тобто є дуже багато бюрократичних перепон. Часом місцева пам'яткоохоронна влада не спішить швидко все робити, бо рано чи пізно до них прийдуть перевірки. Це теж парадокс нашої війни, коли інституції, ініціативи намагаються врятувати, а фіскальні органи намагаються зловити їх, бо щось зроблено не за буквою, не за правилами. Я говорив з багатьма пам'яткоохоронцями, і вони мають дуже великі застереження щодо цього. Щоб зробити прості речі – наприклад, замінити вікна та дах – треба не лише кошти, а експертизи, дозволи. Це теж тривалий процес. Саме ініціативність керівництва того чи іншого культурного закладу чи місцевого самоврядування є вирішальною – наскільки люди готові брати на себе відповідальність і грамотно, збалансовано, із залученням фахівців робити правильні кроки. Я це побачив, зокрема, в Охтирці, Тростянці, де місцева влада готова робити все можливе, щоби швидко та якісно виконати протиаварійні роботи, щоб пошкоджені об'єкти пережили цю зиму та дочекалися відбудови» [4].

Трагедія українців у тому, що число втрат – і людей, і об'єктів культурної спадщини – постійно зростає. Ми всі ще довго будемо оговтуватися від цього удару. Водночас, маємо чітке розуміння: крадіжка, мародерство, знищення – це і є справжній зміст сучасної «російської культури». Стосовно ж цілеспрямованої політики знищення української ідентичності та історичної пам'яті, яка триває століттями, варто вже запровадити термін «геноцид культури», що, власне, й демонструють російські окупанти в Україні [40; 41; 42].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сміян Н. Нам потрібні електронні реєстри обліку та управління культурним / Н. Сміян // Голос України. – 2022. – 27 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/365579> (дата звернення 22.12.2022).
2. Культурний геноцид: Мінкульт підтвердив пошкодження більше ніж 500 об'єктів культурної спадщини // Дзеркало тижня. Україна. – 2022. – 27 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/kulturnij-henotsid-minkult-pidтверdiv-poshkodzhennja-bilshe-nizh-500-objektiv-kulturnoji-spadshchini.html> (дата звернення 22.12.2022).
3. ЮНЕСКО продовжить допомагати Україні у збереженні й захисті культурної спадщини [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3637172-unesko-prodovzit-dopomagati-ukraini-u-zberezenni-j-zahisti-kulturnoi-spadshchini.html> (дата звернення 22.12.2022).
4. Пошивайло І. Ігор Пошивайло: «У багатьох випадках евакуації музеїв не було. Це проблема ставлення влади до культури» / [Інтерв'ю вела] Мирослава Барчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/11/12/535635_igor_poshivaylo_u_bagatoh_vipadkah.html (дата звернення 22.12.2022).
5. Косова О. Захисні конструкції вберегли пам'ятники в центрі столиці від пошкоджень / О. Косова // Вечірній Київ. – 2022. – 16 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/72873/> (дата звернення 22.12.2022).
6. Нестелеєв М. Врятувати культуру: місія (не)можлива / Нестелеєв М. // Український тиждень. – 2022. – 29 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Culture/255772> (дата звернення 22.12.2022).
7. Журавель Д. Музейники Харківщини врятували від окупантів 300-річне Євангеліє, видане Мазепою / Дмитро Журавель [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/muzeynyky-kharkivshchyny-vriatuvaly-vid-okupantiv-300-richne-yevanheliie-vydane-mazepoiu/> (дата звернення 22.12.2022).
8. Матвієнко К. Культурне надбання України є однією з головних цілей знищення або привласнення рашистами у цій війні / Костянтин Матвієнко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/matvienko/638ded2ace097/> (дата звернення 22.12.2022).
9. Черкасець О. Пережив дві світові війни: на Миколаївщині росіяни знищили католицький храм / О. Черкасець // Україна молода. – 2022. – 20 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/164/171109/> (дата звернення 22.12.2022).

10. росіяни у перші дні війни планували знищити Софію Київську, – Неля Куковальська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://risu.ua/rosiyani-u-pershi-dni-vijni-planuvali-znishchiti-sofiyu-kiyivsku---nelya-kukovalska_n133569 (дата звернення 22.12.2022).
11. Гришина Д. До «Софії Київської» передали десятки генераторів / Д. Гришина // Вечірній Київ. – 2022. – 8 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/74013/> (дата звернення 22.12.2022).
12. У МКІП зазначають, що пріоритетом є консервація і збереження пам'яток на деокупованих територіях [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3626558-u-mkip-zaznacaut-so-prioritetom-e-konservacia-i-zberezenna-pamatok-na-deokupovanih-teritoriah.html> (дата звернення 22.12.2022).
13. Тищенко М. Війська рф пограбували майже 40 українських музеїв. Збитки оцінюються у сотні мільйонів євро – Ткаченко / Марина Тищенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1997708-viyska-rf-pograbuvali-mayzhe-40-ukrayinskikh-muzeyiv-zbitki-otsinyuyutsya-u-sotni-milyoniv-yevro-tkachenko> (дата звернення 22.12.2022).
14. Попович Н. Окупанти вивезли всі фонди Каховського історичного музею / Настя Попович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://supportyourart.com/news/okupanty-vyvezly-vsi-fondy-kahovskogo-istorychnogo-muzeyu/> (дата звернення 22.12.2022).
15. Окупанти викрали з Херсонської області близько 15 тис. музейних експонатів // День. – 2022. – 17 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/171122-okupanty-vykraly-z-hersonskoyi-oblasti-blyzko-15-tys-muzeynyh-eksponativ> (дата звернення 22.12.2022).
16. Щокань Г. «Якби не колаборанти, ми би врятували музей від росіян». Інтерв'ю з директоркою Херсонського художнього музею / Ганна Щокань [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/11/12/251267/> (дата звернення 22.12.2022).
17. Страмбол І. Викрадення московитами Херсонського художнього музею: історія боротьби, зради та великого злочину / І. Страмбол // День. – 2022. – 27 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/article/khroniky-viyny/vykradennya-moskovytamy-khersonskoho-khudozhnoho-muzeyu-istoriya-borotby> (дата звернення 22.12.2022).
18. З херсонських музеїв загарбники викрали найцінніші експонати – Ткаченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3617891-z-hersonskih-muzeiv-zagarbniki-vikrali-najcinnisi-eksponati-tkachenko.html> (дата звернення 22.12.2022).
19. HRW: пограбування російськими силами музеїв у Херсоні є воєнним злочином [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news-hrw-kherson-muzei-rozhrabuvannia/32184625.html> (дата звернення 22.12.2022).

20. «Згадали про Кам'яну Могилу»: окупанти присвоїли унікальну пам'ятку давньої культури // Фокус. – 2022. – 6 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/536055-zgadali-pro-kam-yanu-mogilu-okupanti-prisvojili-unikalnu-pam-yatku-davnoji-kulturi> (дата звернення 22.12.2022).

21. «Чому вони крадуть?»: доступний перший епізод подкасту про втрачене скіфське золото // Український тиждень. – 2022. – 6 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/255814> (дата звернення 22.12.2022).

22. Кречетова Д. «Чому вони крадуть»: в Україні запускають подкаст про крадіжки росіянами культурного надбання / Діана Кречетова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/30/250641/> (дата звернення 22.12.2022).

23. Підгорна Д. Як Росія нищить культурну спадщину України в Криму: про вандалізм під шильдою «реставрації», незаконні розкопки та крадіжку історичних цінностей на півострові / Д. Підгорна // Український тиждень. – 2022. – 17 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Culture/255868> (дата звернення 22.12.2022).

24. Горлач П. У МЗС вважають, що «воєнний стан» створює привід для незаконного вивезення українських культурних об'єктів до рф / Поліна Горлач [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/298894-u-mzs-vvazaut-so-voennij-stand-stvorue-privid-dla-nezakonnogo-vivezenna-ukrainskih-kulturnih-obektiv-do-rf/> (дата звернення 22.12.2022).

25. Білаш К., Нерознак А. «Евакуація» кримських музеїв: що Україна (не)робить для їх порятунку // Ксенія Білаш, Анастасія Нерознак [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/10/30/534159_evakuatsiya_krimskih_muzeiv_shcho.html (дата звернення 22.12.2022).

26. Халілов Р. «Вони вивезуть усе». Україна може втратити експонати з кримських музеїв / Рустем Халілов [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/krym-viyna-muzei-eksponaty-rosiavyvezennia/32163978.html> (дата звернення 22.12.2022).

27. Панченко О. Окупанти псують Ханський палац у Бахчисараї – Мінкульт / Олена Панченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-news/334131-okupanti-psuyut-hanskiy-palats-u-bahchisarayi-minkult> (дата звернення 22.12.2022).

28. Ткаченко закликав ЮНЕСКО захистити ханський палац у Бахчисараї [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric->

culture/3637045-tkacenko-zaklikav-unesko-zahistiti-hanskij-palac-u-bahcisarai.html (дата звернення 22.12.2022).

29. Матяш Т. ІСОМ опублікувала список культурних цінностей України, які знаходяться під загрозою / Таня Матяш [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

https://lb.ua/culture/2022/11/29/537449_icom_opublikovala_spisok_kulturnih.html (дата звернення 22.12.2022).

30. Шиян О. Вкрадені скарби: як росіяни розкрадають українську культурну спадщину) / Оріся Шиян [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/vkradeni_skarbi_shho_privlasnila_i_vivezla_rosiya_z_ukrayini_n1552890 (дата звернення 22.12.2022).

31. Археологи вимагають забрати з Червоної площі до Києва мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://risu.ua/arheologi-vimagayut-zabрати-z-chervonoyi-ploshchi-do-kiyeva-mozayiki-mihajlivskogo-zolotoverhogo-soboru_n134027 (дата звернення 22.12.2022).

32. Понад 13 мільйонів іноземців дізналися про знищені культурні пам'ятки через кампанію «Листівки з України» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://cs.detector.media/community/texts/185010/2022-11-15-ponad-13-milyoniv-inozemtsiv-diznalisya-pro-znyshcheni-kulturni-pamyatky-cherez-kampaniyu-lystivky-z-ukrainy/> (дата звернення 22.12.2022).

33. Попович Н. ЮНЕСКО створює базу руйнувань культурної спадщини в Україні / Настя Попович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://supportyourart.com/news/yunesko-stvoryuye-bazu-rujnuvan-kulturnoyi-spadshhyny-v-ukrayini/> (дата звернення 22.12.2022).

34. ООН та ЮНЕСКО створюють платформу зруйнованих в Україні об'єктів культури // Фокус. – 2022. – 27 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/culture/534684-oon-i-yunesko-sozdayut-platformu-snimkov-razrushennyh-v-ukraine-obektov-kultuy-foto> (дата звернення 22.12.2022).

35. Проект резолюції про знищення культурної спадщини планують подати до ПАРЄ – депутатка [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3592410-proekt-rezolucii-pro-znisenna-kulturnoi-spadsini-planuut-podati-do-pare-deputatka.html> (дата звернення 22.12.2022).

36. росія має бути виключена з усіх органів ЮНЕСКО і з самої організації – Зеленський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3591261-rosia-mae-buti-viklucena-z-usih-organiv-unesko-i-z-samoj-organizacii-zelenskij.html> (дата звернення 22.12.2022).

37. РФ усунули від головування в комітеті ЮНЕСКО. – Настя Попович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://supportyourart.com/news/rf-usunuly-vid-golovuvannya-v-komiteti-yunesko/> (дата звернення 22.12.2022).

38. Ткаченко пропонує накласти арешт на культурну спадщину росії в Європі [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3625109-tkacenko-proponue-naklasti-arest-na-kulturnu-spadsinu-rosii-v-evropi.html> (дата звернення 22.12.2022).
39. Матвієнко К. Культурне надбання України є однією з головних цілей знищення або привласнення рашистами у цій війні / Костянтин Матвієнко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/matvienko/638ded2ace097/> (дата звернення 22.12.2022).
40. Нерознак А. Війна проти культури: Володимир Вакуленко і розстріляний розквіт / Анастасія Нерознак [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/10/09/531826_viyna_prot_i_kulturi_volodimir.html (дата звернення 22.12.2022).
41. Подоляк: росія тотально обкрадає центри української культури [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3618081-podolak-rosia-totalno-obkradae-centri-ukrainskoi-kulturi.html> (дата звернення 22.12.2022).
42. росія грабує і краде культурні цінності: що робити для повернення реліквій в Україну? – Дмитро Тузов [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/tuzov/635bbdda8b762/> (дата звернення 22.12.2022).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового
аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60х84/16. Умовн. друк. арк. 2,56. Б/т. Зам. 3. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12